

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Hapax i Olof Verelius ordbok från 1681	
Forfatter:	Anton Lundqvist	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 432-442 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Hapax i Olof Verelius ordbok från 1681

Anton Lundqvist

Olof Verelius was the custodian of national monuments (*riksantikvarie*) in Sweden during the second half of the 17th century. He translated the Icelandic sagas into Swedish and published them. He also produced a dictionary of primarily Icelandic, but also Old Swedish words where the headwords are translated into Swedish and Latin. Among the equivalents in the Swedish translations, words occur that have not been documented elsewhere (hapax legomena). In the article I try to find out where these words come from and how they are formed. My conclusion is that the vast majority of them are formed as loan translations according to the Icelandic model. Many of the equivalents have simply been translated to the etymologically corresponding Swedish morphemes while others have been interpreted part by part. Direct loanwords also occur but are not so common. I also found, however, that words that only occurred in the dictionary were documented in the collections of the Swedish dialects. This shows that these were not the creations of Verelius, but must have been used in vernacular language.

Nyckelord: Verelius, Index, hapax, lånord, översättningslån, oegentlig dubbelöversättning, dialekt

Olof Verelius

Olof Verelius innehade en personlig professur i fäderneslandets antikviteter i Uppsala och var riksantikvarie på 1660- och 1670-talen. 1600-talets nya stormakt Sverige hade behov av att visa på en lång och ärorik historia och i det syftet dokumenterade man fornlämningar samt studerade fornsvenska lagar och isländska texter. Verelius fick i uppgift att översätta isländska sagor som berörde svenska förhållanden. 1664 utkom ”Göthreks och Rolfs Wesgötha kongars historia”, 1666 ”Herrauds och Bosa saga” och slutligen 1672 ”Hervarar saga”, vilka alla utspelar sig i Sverige. I översättningarna införs flera isländska begrepp i svenskan såsom *ättestupa* (SAOBs: ättestupa), *bautasten* (Haugen 2007: 37 f.) och *bärsärk* (Hirvonen 1987: 113). De gamla texterna var inte lätta att förstå, så för att underlätta studiet fick Verelius även uppdraget att ”förfärdiga ett dictionarium öfwer alla gamble swenske ordh som både i dhe gamla laghar och

andra gamla skrifter fins på dhet man i framtijden till alla sådanne sakers interpretation måtte en godh anledning och underwijsning hafwa” (Schück 1933a: 14).

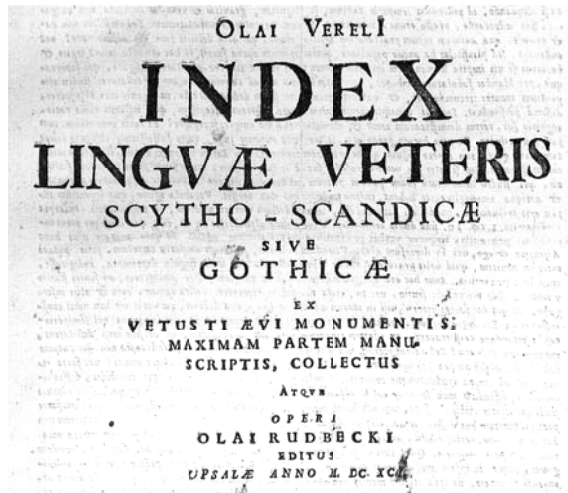
Index lingvæ veteris scythoscandicæ sive gothicæ

Verelius uppgift och syfte var således att producera en ordbok och där förklara svårförståeliga ord, dels i de gamla fornsvenska lagtexterna, dels i andra gamla skrifter, dit tydligen också de nämnda isländska sagorna räknades.

Det svenska språket kan grovt delas in i en runsvensk, en fornsvensk och en nysvensk period. Den fornsvenska perioden sträcker sig från ca 1225

till ca 1526 varefter den nysvenska perioden vidtar. SAOB omfattar nysvenskt skriftspråk från 1521 och framåt. Det är tydligt att skillnaden mellan det äldre språkstadiet, fornsvenskan, och språket vid mitten av 1600-talet var så stor att behov fanns för översättning av vissa äldre ord och begrepp.

Resultatet blev ”Index lingvæ veteris scythoscandicæ sive gothicæ”, hädanefter kort och gott kallad Index. Verelius hade för eget bruk gjort en lista över isländska ord under sitt arbete med Olafssagan, med översättning till latin, och den listan kom att utgöra grunden till Index (Schück 1933b: 131). Majoriteten av uppslagsorden är därför isländska men bland ordbokens uppslagsord förekommer även ord på fornsvenska och gotiska. 1681 var Index så gott som färdig men Verelius avled 1682 utan att den hade publicerats. Hans gode vän Olof Rudbeck färdigställde den och 1691 kunde den tryckas.

Hapax i SAOB och Index

Index är en ofta anlitad källa i SAOB. Från A till och med TYNA i SAOB är den citerad över 1 600 gånger. I Index svenska definitioner förekommer ord som endast är påträffade där och sålunda utgör s.k. hapax. Begreppet hapax är

grekiska och betyder ”det en gång sagda”. Med det avses ord eller uttryck som bara har påträffats en gång i ett äldre språkmaterial. Ofta medför det att innebörden av ordet blir osäker, då man inte kan jämföra flera olika belägg och författare. Problematiken har tidigare belysts av Anki Mattisson (Mattisson 2010). För att inte riskera att misstolka innebörden av ett ord krävs det i SAOB, sedan år 2000, minst två av varandra oberoende belägg på ett ord för att det skall tas med. Det medför sålunda att hapax inte längre tas med i SAOB. Eftersom SAOB inte täcker fornsvenska får dock ensamstående belägg i tidig nysvenska med förankring i fornsvenska medtas. De blir visserligen hapax i SAOB men är det ju inte i språket som helhet.

I denna undersökning utgår jag från att hapax i SAOB ur Index sannolikt även innebär hapax i Index. Det kan tyckas märkligt att Index innehåller hapax då syftet med ordboken var att förklara svårförståeliga ord. Tidigare okända ord bör ju ha ett begränsat förklaringsvärde i en ordbok. Syftet med min undersökning var därför att ta reda på vilka dessa hapax är och hur de har tillkommit eller bildats.

Materialet

Materialet till undersökningen består av ord från Index som har citerats i SAOB och som utgör hapax i SAOB. Detta material kan ju inte betraktas som fullständigt, men kan väl ändå utgöra ett tämligen gott underlag för en diskussion. Materialet tog Språkdata i Göteborg fram åt mig. De har möjlighet att göra sökningar i ”SAOB på nätet” med fler parametrar än vad man normalt kan vid fritextsökning, vilket gjorde att de kunde få fram ett bättre grundmaterial. Sökningen gav ca 300 träffar och i den listades ställen i SAOB där Index utgjorde enda belägget. Efter att för undersökningen ointressanta poster hade tagits bort återstod 137 träffar. Orsaker till strykning var t ex att källan var felaktig, att momentet var levande eller att Index inte var enda belägg. I ett femtiotal av de strukna träffarna hade SAOB bedömt att betydelsen i Index var en annan än den hos övriga belägg varför de fått egna moment. Eftersom det i dessa fall endast är betydelsen som är udda, inte ordet i sig, har jag inte räknat dem som hapax och därmed inte tagit med dem i undersökningen.

Utformning av artiklarna i Index

Artiklarna i Index består av ett uppslagsord följt av källhänvisning samt ekvivalenter på eller översättningar till nysvenska och latin. Ekvivalenterna åtskiljs i allmänhet endast med kommatecken. Någon enstaka gång används istället *och*

eller *eller*. Ordningen på källhänvisning och översättningar varierar. Ibland tillkommer ett språkprov där lemmat ingår och det översätts till de båda målspråken. Ibland förekommer kommentarer på målspråken. De olika språken är tryckta i olika stilar. För enkelhetens skull betraktar jag även fornsvenska som källspråk i Index, även om fornsvenska och nysvenska naturligtvis egentligen är olika stadier av samma språk.

Enligt Svensén (2004: 314 f.) kan ekvivalenterna i en ordbok utifrån sin utformning indelas i dels översättningsekvivalenter, dvs. ekvivalenter som går att sätta in i löpande text på målspråket, dels förklaringsequivallenter, som utan att vara insättbara ger ”användaren en uppfattning om det källspråkliga teckeninnehållet”. Utöver dessa finns encyklopediska förklaringar, som ofta används då målspråket saknar en användbar ekvivalent.

Utifrån denna terminologi kan ekvivalenterna i Index delas in i tre olika typfall:

1. Översättningsekvivalent(er).

Illgerda flockur, Kong. S. pag. 224. Manipulus facinorosorum, Ilgerningz-hoopen.

Isl. Illgerda flockur ... *sv.* Ilgerningz-hoopen.

2. Översättningsekvivalent(er) med en följande förklaringsequivallent.

Sialfrædi, Ol. S. cap. 38. so. Friiheet / godtycke / sielfrådande att göra och låta / Arbitrium, libertas, facultas agendi.

Isl. Sialfrædi ... *sv.* Friiheet, godtycke, sielfrådande att göra och låta.

3. Enbart förklaringsequivallent eller encyklopedisk förklaring.

Slimuseta, Yöll. Manhel. cap. 29. Sicia i veitz læna slimuseta, Når man sitter så længe qwar i Gæstebodet / liſta som han med rumpan wore sömader eller beckader qwar på bæncken / Intempestive nimis in convivio adesse; abitum nescire.

Isl. Slimuseta ... *sv.* När man sitter så länge qwar i Gästebodet, lijkå som han med rumpan wore sömader eller beckader qwar på bäncken.

Av de 137 träffarna i mitt material utgörs ca 115 stycken av översättningsekvivalenter, vilket därmed är den klart dominerande varianten.

Lexikala novationer

Vid översättning, i synnerhet mellan närliggande språk, är det lätt att källspråket påverkar utformningen av översättningen. Anna Helga Hannesdóttir menar att ”språkens likhet kan förvilla översättaren så att dennes känsla för målspråket sätts ur spel” (Hannesdóttir 2001: 127). Det kan leda till att ord, efter viss anpassning, används som om de vore svenska. Det kan även gälla ordvalet, så att ett etymologiskt närliggande ord som är mindre vanligt eller folkspråkligt i målspråket, väljs framför ett mer brukligt (Edlund & Hene 1996: 92 ff.). För Verelius – precis som tycks ha varit fallet hos Biörner (se Hirvonen 1987: 132) – finns även möjligheten att översättaren hade ett politiskt intresse av att markera språkens gemensamma ursprung och därför medvetet valde att översätta med etymologiska motsvarigheter, ord av samma stam eller till och med etymologiskt skilda ord med liknande stavning.

Hapax är ofta tillfälliga lexikala novationer. Lexikala novationer skapas t ex då målspråket saknar ett ord för en företeelse i källspråket, dvs. då en semantisk lucka föreligger. Ofta använda lexikala novationsstrategier är då ordlån, blandlån, begreppslån eller användning av förklaringskvivalenter. (Edlund & Hene 1996: 33 ff.)

För att skilja översättningar där en av ekvivalenterna utgörs av ett ordlån, som endast nödtorftigt har anpassats till målspråkets morfologi, från sådana där samtliga ekvivalenter har ett förklaringsvärde, använder Ilkka Hirvonen begreppen ”oegentlig dubbelöversättning” respektive ”egentlig dubbelöversättning”. Hirvonen har jämfört Biörners Nordiska kämpadater från 1737 med Verelius sagaöversättningar och då kommit fram till att de oegentliga dubbelöversättningarna är betydligt vanligare hos Biörner än hos Verelius (Hirvonen 1987: 122 f., Haugen 2007: 104). Jag kommer också att begagna mig av denna terminologi.

Olika typer av hapax i Index

Ordlån

Verelius introducerade isländska ord i sina sagaöversättningar, oftast då orden rörde fornnordiska företeelser och fyllde ett behov i svenskan (Hirvonen 1987: 138–145). I Index verkar han dock ha blivit mer restriktiv med att använda ordlån och morfemlån, vilket är naturligt då syftet med ordboken ju var att förklara svårförståeliga ord. Enligt förordet är han försiktig med att dra paralleller till och att använda ord ur andra språk över huvud taget, något han förklarar med att: ”eftersom dessa små bäckar är från vår källa, har jag inte velat återföra ett

vatten som strömmar i fjärran till sitt källsprång” (Verelius 1681: Verelius företal, s. 2; översättning från latin: Gunnar Grauman). Några exempel finns dock:

Gron (SAOB G 961). Artikeln *sprotta* i Index lyder: *isl.* Sprotta ... *sv.* Spricka ut, spritta up. *isl.* Ey mun gron sprottinn ... *sv.* Skegge har inthet sprucki ut. *lat.* inde proverb. *Sv.* Gron näsa, Trum tryne. (Verelius 1681: 241). ”Inde proverb.” betyder ’därifrån ordspråket’. Samtliga ord i det anförda ordspråket betyder ’näsa, mule’ i någon form. *Gron* är en u-omljudd form av ”gran” som förekommer på västnordiskt område i betydelsen ’mule, tryne’ (Widmark 1959: 52). På östnordiskt område tycks Verelius vara ensam om ordet. Det finns inte heller belagt i OSDs. Det verkar därför rimligt att med Widmark konstatera att ordet inte bör ha ingått i Verelius egen vokabulär utan utgör ett lånord. I Index finns *gron* också med som egen artikel under lemmat *isl.* Graun & gran med betydelse ’mule, läpp; haka; skägg; näsa’ (Verelius 1681: 100).

Rate (SAOB R 401). *Isl.* Kampe ... *sv.* Gammal Kampe, Gamble raten (Verelius 1681: 137). *Rate*, motsvarande *isl.* *hrati* ’skräp’, återfinns som *råte* ’svag stackare; fänig person’ i Dalarna, Gästrikland och Härjedalen. Verelius stavar ordet med *-a-* som i isländskan, och inte med *-å-* vilket kan tyda på att han inte var bekant med det dialektala ordet. *Hrati* förekommer inte som uppslagsord i Index. Parallellordet *kampe* i betydelsen ’gammal, svag person’ är utöver i Index endast belagt i Glossarium sveo-gothicum från 1712 av Haqvin Spegel. Då Spegel har ordagrant samma definition på latin som Verelius är det sannolikt att han har skrivit av Index. Det fornisländska ordet *kampi* betyder enligt bland andra Cleasby & Vigfusson (1874: 330) och Kahle (1910: 170) ’person med skägg eller mustach’ och bör vara bildat till *kampr* ’skägg, mustasch’. Ordet används i Islendinga saga som nedsättande benämning på en gammal biskop. *Rate* och *kampe* används i samma betydelse och kan utgöra parallella ordlån motsvarande *isl.* *hrati* och *kampi*. SAOB för istället det svenska *kampe* (känt från 1616 i sammansättningen *hov-kampe*) till *kamp* ’strid’ och jämför med *isl.* *kappi* ’kämpe’ (SAOB K 305) vilket alltså etymologiskt är ett helt annat ord. *Rate* är sålunda sannolikt ett lånord medan *Kampe* antingen är ett lånord eller ett för Verelius känt inhemskt ord, homonymt med det isländska.

Det förekommer även hapax som utgörs av lånord från andra språk än något av källspråken:

Koppgåld (SAOB K 2350). *Isl.* Nefgildi ... *sv.* Näseskatt ... Mantalzpenningar, Koppgelt, Rompeskatt (Verelius 1681: 180). *Koppgelt* betyder ’huvudskatt, skatt erlagd av varje huvud’ och är ett lån av ett lågtyskt *koppgeld*.

Bärnhyttarearbete (SAOB B4832). *Isl.* Vesalmanlegt verk ... *sv.* Bernhyttarearbete (Verelius 1681: 288). Ordet används i betydelsen ’fuskverk’ som utgår

från det tyska uttrycket *auf der bärenhaut liegen* 'ligga på björnhuden' dvs. 'vara lat'. *Bernhyttare* är bildat efter tyska *bärenhäuter* till *bärenhaut*, 'björnhud'.

Kasa (SAOB K 652). *Isl.* Huskytra ... *sv.* Koite, Koja, Kasa (Verelius 1681: 129). *Kasa*, i betydelsen 'hydda, koja', är bildat av latin *casa*, 'hydda'.

I dessa senare fall bör orden ha funnits naturligt i Verelius språk. Med tanke på att han enligt citatet ovan inte ville använda ord från främmande språk kan man anta att de var någorlunda väl integrerade i svenskan, trots att de inte har blivit excerperade mer än en gång vardera i SAOB.

Översättningslån

I Index finns flera exempel på hapax i form av en nysvensk ekvivalent som verkar vara påverkad av den isländska eller fornsvenska förlagan. I synnerhet vad gäller ekvivalenter med fornsvenska förlagor är det svårt att avgöra om orden var levande men inte nedtecknades annat än i Index eller om Verelius inspirerades av de fornsvenska lagtexterna och tog upp orden som nysvenska. Även då källordet är isländskt och den svenska ekvivalenten består av på 1600-talet fullt levande ordled är det svårt att avgöra om det är Verelius egen skapelse eller om det var ett gångbart ord. De flesta orden har även andra ekvivalenter eller förklaringar vilket gör att de kan ses som översättningslån som ingår i oegentliga dubbelöversättningar, det vill säga att källordet först ges en svensk gestaltning och sedan får en kompletterande översättning för att förklara vad det faktiskt betyder. Jag tar upp några exempel på översättningsekvivalenter som utgör hapax nedan.

Från isländska:

Boklära (SAOB B 3743). *Isl.* Bokfræde ... *sv.* Boklära (Verelius 1681: 38).

Bugnäsot (SAOB B 4551). *Isl.* Biug-nefiadur ... *sv.* Kroknäsot, eller Bugnäsot (Verelius 1681: 35). Förleden är väl en anpassning till svenska (jfr fsv. *bugh* 'krökning') medan *-nefiadur* har substituerats med det svenska *-näsot*.

Falsklös (SAOB F 204). *Isl.* Fals-laús ... *sv.* Falsklöös, trogen (Verelius 1681: 63). *Isl.* *fals* 'falskhet' har översatts med *falsk*, ett numera utdött substantiv med samma betydelse och *laus* med *lös*.

Illgärningshop (SAOB I 179). *Isl.* Illgerda flokkur ... *sv.* Ilgerningz-hoopen (Verelius 1681: 133). *Illgärning* var och är ett fullt levande ord och det finns en parallell bildning i *illgärningsfolk*. *Flokk* är substituerat med *hop*.

Illäte (SAOB I 182). *Isl.* Ill-læte ... *sv.* Illäte, jämmer, weklagan (Verelius 1681: 133). *Illäte* finns även belagt i fornsvenskan i betydelsen 'jämmer, klagan' (Söderwall 1: 590). SAOB tar upp flera sammansättningar på *ill-* som är belagda på 1600-talet och en del av dem kan vara inspirerade av isländskan, t ex

illbragd och *illråde*. Huruvida *illäte* i Index skall ses som ett inhemskt ord eller ett översättningslån är alltså osäkert.

Krigsklädnad (SAOB K 2737). *Isl.* Herskrud ... *sv.* Krigzklädnat, Krigzwapn (Verelius 1681: 117).

Landsöda (SAOB L 206). *Isl.* Landaudn ... *sv.* Landzöda, och förstörande (Verelius 1681: 152).

Lättfoter (SAOB L 1774). *Isl.* Lettfoetr ... *sv.* letfoter, snab på föttren (Verelius 1681: 158). Stavningen *let-*, 'lätt-', var levande på 1600-talet och senare leden *-foter* förekommer i fornsvenskan och var på 1600-talet levande i sammansättningen *snarfoter* (SAOB S 7975) med samma betydelse.

Nyverke (SAOB N 843). *Isl.* Nyvirki ... *sv.* Nywerke, arbete som är nyligen gjort (Verelius 1681: 183).

Olönt (SAOB O 664). *Isl.* Uleynt ... *sv.* Olönt (Verelius 1681: 296). Betydelsen är här 'inte dold'. *Löna* i betydelsen 'dölja, hemlighålla' var levande in på 1800-talet i svenskan, så den betydelsen bör inte ha känts så främmande för Verelius som den gör idag. Den vanliga betydelsen av *olönt* var och är dock 'obelönad, som inte får någon lön', så det verkar troligt att källspråket har påverkat översättningen.

Rättskjutande, substantiv (SAOB R 4103). *Isl.* Beinskyri ... *sv.* Rettskiutande (Verelius 1681: 32). *-Skeyri* är rimligen fel för *-skeyti*. Det isländska ordet är bildat av *beinn*, 'rät, rak, i en rak linje', och *skeyti*, 'något som skjuts' och betyder enligt Cleasby-Vigfusson 1874: 56 'a straight-shooting, a good shot'. *Isl. beinn* översattes med 'rätt'. *Isl. skeyti* översattes med en avledning av *skjuta. Prickskytte*, som företeelsen kallas idag, är inte belagt förrän 1944.

Skeppsöm (SAOB S 3779). *Isl.* Skipsaumr ... *sv.* Skepspijk, skepsöm, skepsz-nagell (Verelius 1681: 228).

Skälmskott (SAOB S 5805). *Isl.* Geigarskot ... *sv.* Skälms-skott som träffar dem som snarare borde hielpas (Verelius 1681: 89).

Stålbyxor (SAOB S 13807): *Isl.* Jarnhosor ... *sv.* Ståålböxor (Verelius 1681: 132). *Stål-* tycks ha varit den förled som tidigast föredrogs i fråga om utrustningsdetaljer av järn, t ex i *-handske* (1561), *-hatt* (1558), *-hjälm* (1541) och *-krage* (1558). Att Verelius byter ut förleden *järn-* till *stål-* kan innebära att han inlemmar ordet i ett känt mönster.

Sällhetsrum (SAOB S 16160). *Isl.* Sælldarstador ... *sv.* sällheetz rum (Verelius 1681: 212).

I några fall uppträder hapax i form av svenska islandismer som ekvivalenter till andra ord än den isländska förlagan.

Harskalös (SAOB H 476). *Isl.* Ottalaust ... *sv.* Harskalöst, tryggeligit (Verelius 1681: 195). *Harskalöst* är enligt SAOB bildat efter isl. *háskalauss*, ett ord

som inte förekommer i artikeln men i Index finns lemmat *Haskalaust* som översätts med 'thän fara'. Verelius var alltså väl bekant med det isländska ordet då han använde *harskalöst* som ekvivalent.

Nästånge (SAOB N 1127). *Isl.* Fit ... *sv.* Slät plas ... Nästånge, Vdd som löper uth i Siön doch slät och jämn (Verelius 1681: 72). *Nästånge* är enligt SAOB bildat efter *isl. nestangi*. I Index finns en artikel *isl.* Nestangr ... *sv.* Näs, udd, wid Hafwet (Verelius 1681: 181).

Från fornsvenska:

Några hapax utgörs av ord som har använts i översättning till nysvenska från fornsvenska och kan därmed möjligen betraktas som översättningsekvivalenter.

Husrån (SAOB H 1474): *fsv.* Bos ran ... *sv.* Huusråhn och Röfwande (Verelius 1681: 38).

Husöda (SAOB H 1480): *fsv.* Bol-özla ... *sv.* Huus-öda, hus-röta (Verelius 1681: 39).

Rånsböte (SAOB R 3646): *Fsv.* Ransbot ... *sv.* Rånsböte (Verelius 1681: 201). *Rånsböte* betyder detsamma som *rånsbot*, 'bot för ett rån', ett ord som användes sista gången 1726 enligt SAOB, dock i ett referat av Kristofers landslag från 1442.

Rånsverk (SAOB R 3647): *Fsv.* Ransverk ... *sv.* Rånande, Rånswärk (Verelius 1681: 202).

I Index har som framgår av exemplen ovan källspråkets ord översatts både med hjälp av motsvarande etymologiska morfem och genom översättning av betydelsen hos de skilda morfemen. Flera av exemplen syns påverkade av isländska och dessutom kompletteras de av ytterligare ekvivalenter med ett större förklaringsvärde. De kan tolkas som översättningslån ingående i oegentliga dubbelöversättningar.

Folkspråkliga ord

Bland orden i mitt material finns det sådana som, trots att de för övrigt inte har hamnat i SAOB eller SAOBs, har levt ett liv i de svenska dialekterna. Exempel på det är:

Hamn (SAOB H 223). *Fornnorska* Hamna ... *sv.* Hugg, oc hamna, Thet är Bya allmenning på hwilken flera intressera uthi Skogzhugge och Mulebete. Sådanne hamner hafwa the uthi Wåla härad (i Västmanland). Hwarest de och kalla Hamnarör eller Hamnarå och Hamnarätt (Verelius 1681: 107). *Hamn, hamna* 'betesmark' återfinns i dialektuppteckningar från Bohuslän, Dalsland

och Värmland och även i norskan. Verelius består oss även med de enda beläggen i SAOB på *hamnarör*, *hamnarå* och *hamnarätt*.

Rubbot (SAOB R 2723): *Isl.* Rubbungligur ... *sv.* Som har fuult och stygt Ansichte, Rubbuter (Verelius 1681: 210). *Rubbot* med betydelserna 'med skrovlig, ojämn yta; grov i ansiktet' är i SAOBs endast dokumenterat en gång men i OSDs förekommer det i formerna *rubbot* och *rubbug* i Bohuslän, Jämtland och Ångermanland.

Rävköp (SAOB R 4235). *Isl.* Kauprof ... *sv.* Kiöpruff, Räfköp (Verelius 1681: 139). *Rävköp* är etymologiskt identiskt med det tidigast 1698 belagda *revköp*, 'köp som rivs upp eller annulleras' (SAOB R 1604). En annan variant är det i SAOB endast 1637 belagda *rivköp* (SAOB R 2264). Samtliga varianter finns även belagda i OSDs även om *revköp* är den vanligaste. *Rävköp* är i OSDs endast belagt från Hulterstad sn på sydöstra Öland. Ordformen berodde enligt meddelaren på att vederbörande var "rävakti" (Lindroth 1926: 217). Lindroth funderar över om det är en individuell folketymologisk omtolkning av ordet, men eftersom formen även föreligger hos Verelius tycks den ha haft viss spridning.

Fala (SAOB F 104). *Isl.* Auskufaulr ... *sv.* Swart bleck, Askefärgat som falan på Askan (Verelius 1681: 24). *Fala* i betydelsen 'falaska' är egentligen oblikt kasus av ett svagt maskulinum på -e (SAOB F 104). I OSDs finns belägg från Dalarna på form på -a medan formen *fale* finns belagd i Blekinge, Bohuslän, Dalarna, Dalsland, Jämtland, Värmland och Västergötland.

Gryntäljare (SAOB G 1092): *Isl.* Gloggur ... *sv.* Nisker, Granräknat, Gryntäljare (Verelius 1681: 95). *Gryntäljare* har jag inte funnit några fler belägg på, däremot bistår OSDs med den närliggande varianten *grynräknare*, 'mycket snål person', från Blekinge. Bilden av en snål person som någon som noggrant räknar sina gryn har alltså funnits och blivit dokumenterad i vart fall två gånger.

Vissa ord som i SAOB uppträder som hapax har som några exempel ovan visar varit levande i dialekterna och utgör folkspråkliga inslag i Index.

Sammanfattning

Verelius uppdrag med Index var att i en ordbok förklara svårbegripliga ord. Trots det är en del av de ord han använder i definitionerna endast påträffade i Index och utgör därmed hapax. Jag har med utgångspunkt från citat i SAOB studerat dessa hapax, bland annat för att se hur de har tillkommit eller bildats. Rena ordlån förekommer men är mindre vanliga. En stor del av orden i materialet utgörs av översättningslån, antingen översatta med motsvarande etymologiska morfem eller med ekvivalenter som inte är etymologiskt besläktade. De

kompletteras för det mesta med ytterligare ekvivalenter eller förklaringar. De kan därför ses som isländska ord i svensk gestaltning ingående i oegentliga dubbelöversättningar. Det är ibland svårt att avgöra om ett visst hapax är en nybildning av Verelius. Några ord som är hapax i SAOB har visat sig förekomma i dialektuppteckningar och kan därför ha varit kända av Verelius.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Cleasby, Richard & Vigfusson, Gudbrand, 1874: An icelandic-english dictionary. Oxford.
- Edlund, Lars-Erik, & Hene, Birgitta, 1996: Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum. 2. uppl. Stockholm.
- Hannedóttir, Anna, Helga, 2001: Ekvivalent och ekvivalent – det beror på vad man menar. I: Gäller stam, suffix och ord. Festskrift till Martin Gellerstam den 15 oktober 2001. Göteborg.
- Haugen, Susanne, 2007: Från bautasten till bautastor. Studier över fornvästnordiska *bautasteinn* och svenska ord bildade med *bauta(-)*. Umeå.
- Hirvonen, Ilkka, 1987: ”Fornälskarom till tjänst” – om språket i E. J. Björners Nordiska kämpadater. En jämförelse med Olof Verelius sagaöversättningar. I: Diverse. Vänskrift till Bertel Fortelius 3.8.1987. Åbo.
- Kahle, B, 1910: Die altwestnordischen Beinamen bis etwa zum Jahre 1400. I: Arkiv för nordisk filologi 26, s. 142-202. Lund.
- Lindroth, Hjalmar, 1926: Ölands folkmål. Göteborg.
- Mattisson, Anki, 2010: Hapax i SAOB. I: Från sjö till hav. Namn- och ordstudier tillägnade Birgit Falck-Kjällquist. Göteborg.
- OSDs = Samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien, 1893 ff. Lund.
- SAOBs = Samlingar till Ordbok över svenska språket. Lund.
- Schück, Henrik, 1933a: Kgl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. 2. Antikvitetskollegiet 1. Stockholm.
- Schück, Henrik, 1933b: Kgl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. 2. Antikvitetskollegiet 2. Stockholm.
- Spegel, Haqvin, 1712: Glossarium-sveo-gothicum eller Swensk-ordabook, inrättat them til en wällmeent anledning, som om thet härliga språket willia begynna någon kunskap inhämta.
- Svensén, Bo, 2004: Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik. Stockholm.
- Söderwall, Knut, 1884–1918: Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Lund.
- Verelius, Olof, 1664: Göthreks och Rolfs Wsegötha kongars historia på gammal göthiska fordom beskrefwen och nu med ny uttolkning utgången. Uppsala
- Verelius, Olof, 1666: Herrauds och Bosa saga. Med en ny vtolkning iämppte gamla götskan. Uppsala.

- Verelius, Olof, 1672: *Hervarar saga på gammal götska med Olai Vereli vttolkning och notis*. Uppsala.
- Verelius, Olof, 1681 (postumt utg. 1691): *Index lingvæ veteris scythoscandicæ sive gothicæ*. Uppsala.
- Widmark, Gun, 1959: *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning. I. Text*. Uppsala.

Anton Lundqvist

Svenska Akademiens ordbok i Lund
anton.lundqvist@svenskaakademien.se